

§ 18. Утварэнне слоў. Утваральная аснова (азнаямленне)

117. Прачытайце верш. Каму ён адрасаваны?

Ці бачылі вы?

Ці бачылі вы,
пэўна, бачылі вы,
прасторны^с ды ціхі
проспект Баравы?
Не бачылі, кажаце,
нават не чулі?
А плошчу Бярозак
хоць не прамінулі?
Пра плошчу Бярозак
не чулі таксама?

А там жа такая
высокая брама*!
Не бачылі нават
прыпынку Грыбного...
Тады зразумела:
вы страцілі многа.
Мы ў лес у нядзелю^ф
хадзілі ўсім класам.
Шкада мне, што вас
не было з намі разам.

В. Жуковіч.

Параўнайце пары слоў: бор□ — баравы, бяроз□ — бярозка, грыб□ —
грыбны. Чым яны адрозніваюцца?

Растлумачце напісанне слоў з вялікай літары.

Словаўтварэнне — гэта працэс утварэння новых слоў.

Словы, якія ўтварыліся ад іншых, называюцца **вытворнымі**. Значэнне вытворных слоў можна растлумачыць шляхам падбору аднакаранёвых: *баравы* — той, які адносіцца да *бору*, *бярозка* — малая *бяроза*, *грыбны* — той, дзе многа *грыбоў*. Вытворныя словы, акрамя караня, у аснове маюць іншыя марфемы: баравы, бярозка, грыбны.

118. Прачытайце скорогаворку.

Спеюць **суніцы** раней за **чарніцы**, а самі чарніцы — раней за **брусніцы** (А. Клышка).

Вызначце, якое з выдзеленых слоў з'яўляецца вытворным. Абгрунтуйце сваю думку.

Запішыце выдзеленыя словы. Абазначце асновы і марфемы.

Усе вытворныя словы маюць утваральную аснову.

Утваральная аснова — гэта слова (шумець → зашумець) ці аснова (чорн(ы) → чарніцы), што паслужылі для ўтварэння слова.

Каб вызначыць утваральную аснову, трэба вытворнае слова і слова, ад якога яно ўтварылася, запісаць у пачатковай форме: чарніцы ← чорн(ы), прамінуць ← мінуць. Утваральную аснову шукаюць не ў самім вытворным слове, а ў тым, ад якога яно ўтварылася: маліннік ← малін(ы), бязозка ← бязоз(а).

Утваральная аснова графічна абазначаецца прамой лініяй.

119. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

Свята 14 кастрычніка — даніна павагі і падзякі ўсім маці нашай краіны.

Мама дае жы..ё новаму ч..лавеку беражэ і абараняе яго дорыць сваю пя..чоту і ласку вучыць і выхо..вае дапамагае ва ўсім дабівацца посп..хаў. З мамай звязаны самыя цёплыя і светлыя пачу..і у..паміны. Яна дае нам першыя ўрокі любові і д..брыні.

Наша дзяржава садзейнічае таму, каб кожная жанчына змагла стаць маці, выгадаваць і выхаваць здаровых і шчаслівых дзяцей. Дзяржава таксама стварае неабходныя ўмовы для паспяховай дзейнасці жанчын у розных сферах жыцця. Бо многія маці не толькі берагуць сямейны ачаг, але і працуюць (*Паводле В. Ванінай*).

Выпішыце з тэксту словы, аднакаранёвыя да слоў *добры, гадаваць, шчасце*, у пачатковай форме. Графічна абазначце ў іх аснову слова і вызначце ўтваральную аснову.

Спішыце другі абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

Разгледзьце ілюстрацыю. Што на ёй перададзена?

Вусна апішыце сваю матулю.

Пры вызначэнні ўтваральнай асновы трэба шукаць не любое аднакаранёвае слова, а найбольш «роднае», найбольш блізкае па значэнні да вытворнага. Назоўнік *чарнічнік* мае значэнне ‘кусцікі, на якіх растуць *чарніцы*’, а значэнне назоўніка *чарніцы* тлумачыцца праз прыметнік *чорны* — ‘чорныя ягады’. Утваральную аснову для назоўніка *чарнічнік* шукаем у слове *чарніц(ы)*, а для назоўніка *чарніцы* — у слове *чорн(ы)*. Памятаем, што пры словаўтварэнні можа адбывацца чаргаванне гукаў: *чарніцы* → *чарнічнік* ([ц] // [ч]).

120. Шляхам падбору роднасных слоў раскажыце пра асаблівасці прафесій. Письмова дакажыце, што назоўнікі ўтвораны ад слоў у дужках.

У з о р. *Наладзі(ць) + чык* → *наладчык*.

Даглядчык (даглядаць), перакладчык^ф (перакладаць), перапісчык (перапісваць), разносчык (разносіць), рэзчык^ф (рэзаць).

Прывядзіце ўласныя прыклады назваў асоб па прафесіі ці роду заняткаў. Назавіце ўтваральныя асновы для іх.

Абгрунтуйце напісанне выдзеленых слоў.

Новыя словы ўтварыліся і працягваюць утварацца на аснове вядомых нам лексічных адзінак па пэўных правілах і мадэлях. Напрыклад, па мадэлі «назоўнік + суфікс *-чанін-* → назоўнік са значэннем ‘асоба паводле месца жыхарства’» ўтварыліся словы *мінчанін*, *гамяльчанін*, *віцябчанін*; па мадэлі «прыстаўка *за* + дзеяслоў → дзеяслоў са значэннем ‘пачаць дзеянне’» ўтварыліся словы *засмяяцца*, *закрычаць*, *закаркаць*.

121. Уявіце, што вы з матуляй печаце пірог. Як будзе называцца начинка для яго, зробленая з мёду, малін, суніц, яблыкаў, арэхаў, сліў?

Запішыце ўтвораныя словы. Па якіх мадэлях яны ўтварыліся? Вызначце ўтваральныя асновы.

Якія змены адбыліся ў асновах пры далучэнні да іх суфіксаў?

Запросіце на пачастунак сваіх сяброў. Якія словы ветлівасці вы выкарыстаеце?

Аднакаранёвыя словы могуць быць запісаны ў выглядзе словаўтваральнага ланцужка: *чорн(ы) → чарніц(ы) → чарнічны*. Словы *чарніцы* і *чарнічны* маюць розныя ўтваральныя асновы.

122. Пабудуйце словаўтваральныя ланцужкі. Для кожнага вытворнага слова вызначце ўтваральную аснову.

1. Вадзяны, вада, вадзяністы. 2. Чырванець, чырвоны, па-чырванець. 3. Жарт, жартаваць, жартаўнік. 4. Дзед^Ф, прапрадзед, прадзед. 5. Саломіна, саломінка, салома. 6. Сакавіты, сок, сакавітасць. 7. Біятланіст, біятлон, біятланістка. 8. Пабяліць, бяліць, белы.

Растлумачце значэнні слоў *вадзяны* і *вадзяністы* праз падбор аднакаранёвых. Складзіце з імі сказы.

123. Выканайце інтэрактыўнае заданне «Словаўтваральны ланцужок».

§ 19. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны

124. Пры дапамозе прыставак утварыце аднакаранёвыя словы ад пранававаных. Пары слоў запішыце. Падкрэсліце ўтваральныя асновы.

пад-
пункт → па.. + пункт
раздзел → ...

без-/бяс-
націскны → бе.. + націскны
пісьменны → ...

су-
а..несці → су + а..несці
існаваць → ...

перад-
гісторыя → пера.. + гісторыя
умова → ...

не-/ня-
натуральны → н.. + натуральны
шчыры → ...

уз-/ус-
кінуць → у.. + кінуць
ляцець → ...

Якія часціны мовы вы запісалі? Якое значэнне надае прыстаўка словам? Растлумачце напісанне прыставак.

Словы ў мове ўтвараюцца пры дапамозе розных спосабаў. Спосаб утварэння слоў пры дапамозе прыставак называецца **прыставачным**. Пры словаўтварэнні прыстаўкі далучаюцца да ўсяго слова: пры + горад → прыгарад, да + ваенны → даваенны, ад + спяваць → адспяваць. Усё слова з'яўляецца ўтваральнай асновай.

125. Прачытайце. Запішыце прыказкі, утварыўшы ад слоў у дужках дзеясловы з прыстаўкамі **пра-**, **с-**, **вы-**, **па-**. Пад якой тэмай можна аб'яднаць прыказкі?

1. Без навукі і лапця не (*плесці*). 2. Што (*вучыць*) у маладосці, таго не забудзеш у старасці. 3. З разумным (*гаварыць*) — набярэшся розуму. 4. Чужым розумам не (*жыць*).

Якое значэнне надаюць прыстаўкі словам?

У якой форме ўжыты дзеясловы ў сказах?

126. Разгледзьце малюнкi. Якія віды спорту на іх адлюстраваны?

Запішыце парамі назвы відаў спорту і назвы спартсменаў, утвораныя ад назваў гэтых відаў спорту. Вызначце, якая частка слова ўдзельнічае ва ўтварэнні слоў.

Назавіце беларускіх спартсменаў, якія дасягнулі высокіх вынікаў у запісаных вамі і іншых відах спорту. Раскажыце пра іх.

Утварэнне слоў розных часцін мовы пры дапамозе суфікса называецца **суфіксальным** спосабам утварэння. Суфікс далучаецца да асновы слова: ліст(□) + ок → лісток, восень(□) + ск → восеньскі, бел(ы) + е → белець. Пры далучэнні суфікса да ўтваральнай асновы ў ёй могуць адбывацца змены: зямл(я) + к → зямелька (чаргаванне гукі: нуль гукі // [э]).

127. Прачытайце тэкст. Чаму ён так называецца?

Халаднік

Халаднік — нацыянальная **беларуская** страва. Назва паходзіць ад слова *халодны*. Халаднік — гэта халодны суп. Звычайна яго гатуюць^Ф не ў холад, а летам, калі вельмі гарача і хочацца піць. Халаднік мае прыемны **кіславаты** смак. Гэту страву проста **прыгатаваць**, таму яна распаўсюджана на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Выпішыце аднакаранёвыя словы да слова *халаднік*, размясціўшы іх у парадку ўтварэння. Назавіце ўтваральныя асновы для кожнага слова.

Визначте, ад якіх утваральных асноў і пры дапамозе якіх марфем утварыліся выдзеленыя словы.

 Якія беларускія стравы вы ведаеце? Раскажыце, як прыгатаваць адну з іх.

128. Запішыце прыметнікі, утвораныя ад прапанаваных слоў па мадэлі
 $\overline{\text{без-}} / \overline{\text{бяз-}} / \overline{\text{бес-}} / \overline{\text{бяс-}} + \text{ } \frown + \text{н.}$ Абгрунтуйце напісанне прыставак.

Шкода, душа, хлеб, дом, ім'я, мароз, цана, пілот.

Якія словы можна выкарыстаць для характарыстыкі чалавека?

Прыставачна-суфіксальны спосаб утварэння слоў — гэта адначасовае далучэнне да ўтваральнай асновы суфікса і прыстаўкі: $\underline{\text{лес}}(\square) \rightarrow \overline{\text{уз}} + \text{лес} + \hat{\text{ак}} \rightarrow \overline{\text{узлесак}}$, $\underline{\text{край}}(\square) \rightarrow \overline{\text{бяс}} + \text{край} + \hat{\text{н}} \rightarrow \overline{\text{бяскрайні}}$, $\underline{\text{зямл}}(\text{я}) \rightarrow \overline{\text{пры}} + \text{зямл} + \hat{\text{і}} \rightarrow \overline{\text{прызямліць}}$. Прыстаўка і суфікс далучаюцца да ўтваральнай асновы.

З а ў в а г а ! Не могуць адначасова далучацца да ўтваральнай асновы дзве прыстаўкі ці два суфіксы.

129. Визначте «трэцяе лішняе» ў радах слоў. Абгрунтуйце свой выбар.

1. Навушнік, наморднік, начальнік.

2. Прылесак, прыгажосць, прыгорак.

3. Падаконнік, падарунак, падбародак.

Растлумачце значэнне выдзеленых слоў праз падбор аднакаранёвых. Пакажыце, як яны ўтварыліся.

130. Прачытайце тэкст, замяняючы словы ў дужках аднакаранёвымі дзеясловамі, утворанымі прыставачна-суфіксальным спосабам. Падбярыце заглавак да тэксту. Вызначце яго стыль і тып.

У з о р. Нов(ы) → абнавіць.

Прыказка, як узор на кашулі-вышыванцы, (*жывы*), (*багаты*) выказванне. Яна часта (*дакладны*) з'яву, падзею.^{сн} Аздобленая* прыказкай думка закранае розум, (*поўны*) сэрца. Менавіта агульначалавечае ў прыказках розных народаў (*блізкі*) людзей, вядзе да дружбы (*Паводле У. Калесніка*).

Чаму аўтар параўноўвае прыказку з узорам на кашулі-вышыванцы?

Запішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне канчаткаў дзеясловаў. Вызначце ў іх прыстаўкі і суфіксы.

131. Аднавіце прапушчанае звяно словаўтваральнага ланцужка.

Сонца — ... — бюссонечны; жоўты — ... — пажаўцець; праца — ... — працоўны; ліст — ... — лісточак; хмара — ... — хмарнасць; каса — ... — скасіць; дождж — ... — задажджыць.

Якую пару года можна апісаць, ужываючы прапанаваныя словы? Складзіце некалькі сказаў.

§ 20. Складанне слоў і асноў. Утварэнне і правапіс складаных слоў

132. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

Мастацкія творы **саломалляцтва** паэтычна называюць «беларускім золатам». На працягу лета салома як частка жыта ўбірае ў сябе золата сонейка. А пасля ў складзе цудоўных